

İnşa Kuralları, Mimari Algı ve Mekân Kullanımı Bağlamında Osmanlı Toplumunda “Cumba”/ “Şahnişin”

Oya ŞENYURT^{1*}

ÖZ

Bu makalede konut içindeki bir odada ya da sofada bulunan ve sokağa yönelen “cumba” ve “şahnişin”in bir mekân olarak Osmanlı toplumunda bireyler arasında farklılaşan anlamları, algılanış biçimleri değerlendirilmiştir. “Cumba” ve “şahnişin”in etimolojisi, mekânın şiirselliği, edebi tasvirler içindeki yeri, belediye nizamnamelerindeki konumu ve mekânsal işlevi; toplumdaki algılanma biçimleri hakkında fikir yürütülmesini ve “cumba/şahnişin”in sosyo-kültürel yönleriyle ele alınmasını anlamlı kılmaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı toplumunda bir yapı ögesinin farklı kesimler ve ilgi alanları tarafından farklı algılanışlarını belgeler ve diğer metinler aracılığıyla makalede değerlendirerek; mekâna ait algının, terimlerin bugünkü sözlüklerdeki anlamları ile sınırlı olmadığı ortaya konacaktır.

Anahtar kelimeler: Cumba/şahnişin, mekân terminolojisi, mekân algısı.

The Alcove/Şahnişin in Ottoman Society within the Framework of Construction Rules, Architectural Perception and Space Usage

ABSTRACT

In this article, the changing meanings and perception types of alcove and şahnişin in Ottoman society is evaluated as a space that stays in a room or a sofa and orients to the street. The etymology of alcove and şahnişin, the poetry of space, its place in literal narrations, its position in municipal specifications and space function makes the evaluation of cumba/şahnişin together with its socio-cultural sides and the expression of its perception types in the society possible.

In this context, it will be expressed in this article that the perception and terms related with space aren't solely limited with their present meanings in the dictionaries by examining each construction object in Ottoman society is separately perceived by the way of documents and other texts in different sections and interests of the society.

Key words: Alcove/şahnişin, space terminology, space perception.

¹ Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, oya.senyurt@kocaeli.edu.tr.

*İlgili yazar / Corresponding author: Oya ŞENYURT, oyas026@gmail.com

Gönderim Tarihi: 28.11.2016

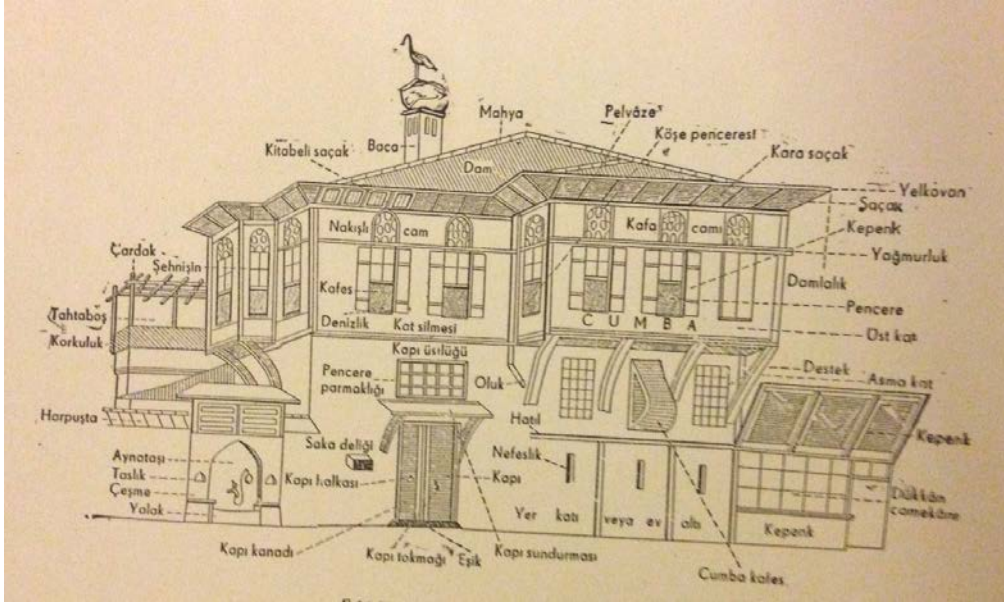
Kabul Tarihi: 07.12.2016

GİRİŞ

Türkçe’de “cumba”, İtalyanca’daki “Gibbo” kelimesinden gelmektedir. “Gibbo”, Latince “Gibbus” kökünden türetilmiştir. “Gibbus”, çıkıntı, kambur demektir ve “Gibbo” da aynı anlama gelir². Türkçe’de mimari terim olarak kullanılan “cumba” kelimesinin İtalyanca’daki karşılığı ise “bovindo”dur. Türkçe’de mimarlık terimi olarak “gibbo”nun dönüştürülerek kullanılması kelimenin sözlük anlamını olduğu gibi kabul ederek, bina cephesinden dışarı taşan ya da “çıkıntı” yapan bölümler için kullanılmasına olanak sağlamıştır. Bu durum mekânın içinden değil, mekânın dışından bakılarak bir adlandırılma yapıldığını düşündürür. Osmanlı Arşiv Belgeleri’nde ve eski Türkçe kaynaklarda kimi zaman “cunba” olarak da geçen bu terim, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*’nde binanın kat duvarı yüzeyinden dışarıya doğru yapılan çıkmaların küçüğü için kullanılan bir tâbirdir (Pakalın, 1971, s. 310). Bu sözlükte, çıkma büyük olursa “şâhnişîn”, etrafı açık olursa “balkon” adı verildiği görülür. İçinde cumbası olan oda ve sofalar bağlı oldukları mekâna göre adlandırılarak, “cumbalı oda”, “cumbalı sofa” olarak ifade edilirler (Arseven, 1950, s. 350). Cumbalı oda, odaların sokağa bakan cephelerinde kullanılmıştır. Ancak, simetrisinin zorunlu hale geldiği durumlarda bahçe cephesine de cumba yapılmıştır. Sofa cumbası ise genellikle sofanın ön cepheye bakan yüzünde bulunmaktadır (Yusuf Çetin, 2006, s. 19-20).

Anlaşılabileceği gibi, Türkçe’de sokak üzerine cepheden çıkıntı yapan mimari öğeler için “cumba” yerine kimi zaman, Farsça birleşik isim olan “şâh-nişîn” kelimesi de kullanılmaktadır (Devellioğlu, 2010, s. 1139). Mehmet Zeki Pakalın’a göre şahnişin, evin sokak üzerine olan çıkmalarına verilen addır. Şahların oturmalarına lâyık yer demektir. “Şahnişin” olarak da kullanılır ve halk arasında “şahniş” denir (Pakalın, 1993, s. 305). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*’nde ise “cumba”, “yapının zemin katının üstündeki katta yer alıp, sokağa doğru uzanan çıkmalı oda” olarak tariflenir. Ayrıca cumba, eski İstanbul evlerinde pencerenin önünde sokağa doğru çıkma yapan kafesle örtülü bölüm olarak geçmekteyken, şahnişin ise geleneksel Anadolu Türk evlerinde bir odanın dışı doğru çıkma yapan üç yanlı pencere bölümleri olarak açıklanır. Bu sözlükte şahnişinin oda cephesinin ancak bir bölümünde yer aldığından ve küçük olduğundan söz edilmiştir. (Sözen ve Tanyeli, 1996, s. 54, 225). Celal Esad Arseven’in *Sanat Ansiklopedisi*’nde yer alan ve eski bir Türk evinin yapı öğelerini anlatan çizimde de şahnişin cumbaya göre daha dar bir çıkma olarak gösterilmiştir (Şekil 1). Bu noktada Mehmet Zeki Pakalın’ın iki sözcüğü denk olarak ifade etmesine rağmen, gerek Sanat Ansiklopedisi’nde gerekse Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü’nde “şahnişin”in hem Anadolu Mimarisi içinde değerlendirilebilen ve geleneksel mimarlığımızın içinde kullanılagelen bir terim olduğu hem de mimari farkının “cumba”ya göre yapı cephesinden daha küçük bir çıkma yapmasından kaynaklandığı anlaşılır. Sözlükler arasında bu biçimde bir fark olduğu tespit edilmekle birlikte; “küçük çıkma”nın kime ve neye göre değiştiği konusu tartışmalıdır. Bu çıkma bir pencere açıklığı kadar ise pencerenin eni ne olmalıdır? gibi sorular zihni meşgul edebilir. Daha doğrusu bu muğlak tanımlar her iki terimin anlamını birbirine yaklaştırır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde de yapıları bölgesel bir ayrımla tasnif etme titizliği gösterilmediğinden, cumba ile şahnişin birbirlerinin yerine kullanılmıştır.

² <http://www.etimolojiurkce.com/kelime> ve <http://www.nisanyansozluk.com/>.

Şekil 1: C. E. Arseven'in Sanat Ansiklopedisi'nde cumbanın büyük çıkmalar, şahnişinin ise küçük çıkmalar için kullanılan bir terim olduğunu gösteren bir çizim (Arseven, 1950).

Bununla birlikte "cumba" olarak adlandırılan yapı cephesindeki çıkmalar, evrensel bir mekân olarak Doğu'dan Batı'ya dünyanın tüm coğrafyalarında görülebilmekte (Fot.:1) olması sebebiyle de, her kültürün gündelik yaşamına farklı bir anlamla girmiş olmalıdır. Söz gelimi, Pompei'deki kazılarda ortaya çıkan Roma evlerinde cumbalı örnekler rastlanmıştır (Ünsal, 1960, s. 496). Edirnekapı'daki Bizans'tan kalan Tekfur Sarayı'nın bindirme cumbaları ve şahnişinlerinden Avrupa'daki Ortaçağ kent konutlarında 12. yüzyıla kadar kâgir kat üstüne bindirme olarak yer kazanmak için sokak üstüne ahşaptan yapılan cumbalara kadar çok çeşitli uygarlıklarda kullanılmıştır. Osmanlı'nın yayıldığı coğrafyalarda da benzer amaçlarla inşa edildiği (Fot.: 2-4) söylenebilir. Bu amaçlar; alt katın duvarlarını yağmurun ve havanın etkisinden korumak, kapıyı ve sokağı görebilmek ve aynı zamanda yer kazanmak gibi yararlı düşüncelerin sonuçlarıdır (Arseven, 1950, s. 555, 561, 574)

Bu makalede, konut içindeki bir odada ya da sofada bulunan ve sokağa yönelen "cumba" ve "şahnişin" geleneksel Osmanlı konut mimarisindeki kullanımına yönelik tipolojik tespitler yapmak amaçlanmamış, "cumba"nın bir mekân olarak Osmanlı toplumunda bireyler arasında farklılaşan anlamları, algılanış biçimleri değerlendirilmiştir. "Cumba"nın terminolojisi, mekânın şiirselliği, edebi tasvirler içindeki yeri, belediye nizamnamelerindeki konumu ve mekânsal işlevi; toplumdaki algılanma biçimleri hakkında fikir yürütülmesini ve "cumba"nın sosyo-kültürel yönleriyle ele alınmasını anlamlı kılmaktadır. Bu bağlamda, "cumba"nın bir konut mekanı olarak ele alınma biçimlerinden daha farklı bir yol izlenerek, genel yargılara varmak yerine, Osmanlı toplumunda bir yapı öğesinin farklı kesimler ve ilgi alanları tarafından farklı algılanışlarını belirlemek, mekânın o dönem içinde yorumlanabilmesi ve bu yorumun algıların çeşitliliğine bağlı olarak zenginleşmesini ortaya koymak hedeflenmiştir. Ayrıca, "cumba" hakkında farklı kesimlerden günümüze gelen yorumlar, kullanımlar, kurallar söz konusu mekân parçası hakkında basmakalıp ifadeler dışına çıkmamız konusunda cesaretlendiricidir. Bu sebeplerle, 19. yüzyıla ait belgeler üzerinden yapının içi ve yapının dışı olarak "cumba"nın algılanışı hakkında bugüne kadar gözden kaçanlar, mimari bir değerlendirmeye ele alınmıştır.

Fot.1: Cumba evrenselleşmiş mekan tasarımının önemli bir parçası (Letonya'nın başkenti Riga'da köşe parselde yer alan bir yapıdaki cumba) olmakla birlikte, farklı toplumlarda farklı kullanımlar ve algılar yaratabilir (Fot.: Oya Şenyurt).

1. BELEDİYE KANUN ve NİZÂMNÂMELERİNE GÖRE CUMBA

Yapı cephelerinin düz yüzeyli tutulma gayreti ve cepheden çıkıntı yapan çeşitli öğelerin genelde tercih edilmemelerinin hem kültürel hem de yangın güvenliği açısından sebepleri; Osmanlı klasik dönemine kadar ötelenebilir. Yangınlar özellikle İstanbul halkı için her dönem önemli bir kentsel sorun olarak görülmüştür ve yangınlara karşı alınan önlemleri, 16. yüzyıldan başlayarak izlemek mümkündür. Yangın İstanbul'da büyük felaketlere sebep olduğu için evlerin saçaklı yapılmamasına dikkat edilirdi. Yolun üzerinde fazla çardak ve çıkıntı yapanların bu fazlalıkları mimarbaşı tarafından yıktırılır, yolun daraltılmamasına gayret gösterilirdi (Refik, 1998, s. 56). Söz gelimi, 1567 yılında yolları daraltacak biçimde inşa edilen “çardak ve şahnişin”lere Mimar Sinan aracılığıyla engel olunması için İstanbul Kadısı'na bir hüküm yazılmıştır (Refik, 1977, s. 107).

19. yüzyılda da bina inşa kurallarına ilişkin alınan kararlar yapı cephesinden çıkma yapan cumbaların ölçüsünü belirlemeye yönelik bazı tedbirleri içerir. Söz gelimi, 1864 yılı nizâmnâmesi sokağa taşan çıkmaların (şahnişin) uzunluğunun yapı cephesinin 2/3'sini aşamayacağını kurala bağlamıştır. Ayrıca, bitişik iki yapının çıkmaları arasındaki mesafenin en az 4 arşın (yaklaşık 3 metre) olması gerektiği belirtilerek, bir yapının çıkma ya da balkonlarının bitişik binanın sınırına yaklaşma mesafesinin de en fazla 2 arşın (1.5 metre) ile sınırlanması istenmiştir. Aynı nizâmnâme çıkmanın ya da şahnişinin sokağa ne kadar taşabileceğini sokak genişliklerine göre belirliyor; 1848 yılı nizâmnâmesi ile getirilen şahnişinin zeminden en az 5 arşın (3.75 m.) yükseklikte olması gerektiği kuralını koruyordu (Enlil, 2000, s. 288-289). Verilen ölçüler sokak boyunca yapı cephelerinde simetrik bir cephe düzeninin sağlanmasına yönelik olduğu gibi ölçülerle belirlenen bir mimarlık düşüncesi dolayısıyla mimar ya da kalfaya daha

önceden nasıl bir yapı inşa edileceğinin kurallarını çizmekte ve farklı denemeler içine girme şansını ortadan kaldırmaktadır.

Bununla birlikte, 1859 yılına ait “Zokaklara Dair Nizâmnâme”nin 32. bendinde; şahnişin ve balkon gibi sokak üzerine yapılan çıkmalara çiçek saksıları veya sandıklar konulmasının yasak olduğu belirtilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2010, s. 128). Ayrıca, bu ve sonrasında 1863 yılında hazırlanan Turûk ve Ebniye Nizâmnâmesi’nde de; “şahnişin ve üzeri kapalı balkon” ifadesinin yer almasına rağmen “cumba” teriminin kullanılmadığı tespit edilmekle birlikte, nizâmnâmelerin çıktığı yıllarda yazılan arşiv belgelerinde “cumba” teriminin kullanıldığı görülmektedir. 1863 yılında Turûk ve Ebniye Nizâmnâmesi’nde, binanın sokak yüzündeki çıkıntılar ve çıkmalar için uyulması gerekli kurallar içinde her sokak genişliğine uygun olarak çıkmaların ölçüsü belirlenmiştir. “1 arşin 18 parmak”tan “18 parmak”a kadar dört ölçüde önerilen çıkma uzunlukları dikkat çekicidir (Seyitdanlıoğlu, 2010, s. 143). Ölçülerin, yapıların inşasından dolayı alınacak vergileri de belirlediği nizâmnâmeler, yapıların projeleri ve başvuru dilekçelerinin teslim edilmesini zorunlu tutmuştur. 1863 yılında vergi verecek kalfalar veya kalfası olmayan bina sahiplerinden inşa edecekleri binanın mevkisini, ne tür bir yapı olduğunu ve yapılacak her bir katın yüzey ölçüsünü, cumba ve şahnişinlerin uzunluklarını bildiren dilekçeyi Ebniye İdaresi’ne vermeleri istenmiştir (Ergin, 1995, s. 1689).

Fot. 2: Soğukçeşme Sokağı (<http://eski.istanbulium.net/post>)

Yangınların ahşap evleri kolaylıkla tutuşturmasının, çoğunlukla da cumba, şahnişin ve geniş saçaklı evlerden alevin kolaylıkla çevredeki binalara sıçramasının, cumba ya da şahnişinlerin kâgir olarak inşa edilmesiyle aşılacağı ve kâgir yapıların yangına daha fazla dayanacağı öngörülmüştür. Buna bağlı olarak, 1875 yılında hazırlanan İstanbul ve Bilâd-ı Selâse’de Yapılacak Ebniyenin Suver-i İnşâiyyesine Dair Nizâmnâme’de kâgir binaların sadece ikinci katında kâgir olmak üzere cumba inşasına ruhsat verileceği kaydedilmiştir (Ergin, 1995, s. 1699). Aynı nizâmnâmenin Dokuzuncu Fasil 53. Maddesinde geniş yol üzerine yapılacak cumba ve şahnişinlerin her katı için iki arşın uzunluğuna kadar olanları vergiden muaf olup, geçerse fazlasından her arşın için 20’şer kuruş resm alınacaktır (Ergin, 1995, s. 1710). 12. Fasil 81. maddede ise kalfa ve bina sahiplerinden binanın inşasına başlamadan önce yapının mevkisini, niteliğini her katın yüzey miktarları ile cumba ve şahnişinlerinin boylarını içeren projeleri ve başvuru dilekçelerini belediyeye teslim etmeleri istenmiştir. Başvuru dilekçesi ortaya çıkacak binanın biçimini önceden belirleyen çizimleri destekleyen yazılı bir ifade olduğu için önemsenmektedir. Verilen dilekçe dışında yapılan herhangi bir uygulama, bir altından beş altına kadar para cezası ile cezalandırılacaktır. Para cezası dışında yapının başvuruda tarif edilen biçime dönüştürülmesi ve belediye tarafından yapının inşaatının tatil edilmesi gündeme gelecektir. Üç kez dilekçe dışı iş yapan bina kalfaları ise bir yıl süreyle kalfalıktan men edilmektedir.

1882 yılındaki Ebniye Kânunu’ndaki 56. Madde 9. Fasil’a göre yol üzerine yapılacak cumba ve şahnişinlerden alınacak vergi, 1875 yılındaki nizâmnâmede kaydedilenden farklı değildir. (Ergin, 1995, s. 1715). Kâgir binaların sokak zemininden beş arşın yüksekliğinden başlamak üzere herhangi bir katına kâgir cumba ve balkon yapmaları talimatı da 1848 yılındaki nizâmnâmedeki maddenin tekrarıdır (10. Fasil 87. Madde s. 1730). Kalfa ve bina sahiplerinin dilekçe ve çizim dışı hareketleri nedeniyle cezalandırılacağı 1882 yılındaki nizâmnâme ile bir kez daha hatırlatılmıştır (12. Fasil 91. Madde). 1914 yılında Ebniye Kânunu gereğince önce yapılmış ve harcı alınmış bir cumba ve şahnişin üzerine ek olarak inşa edilecek bölümlerden harç alınmayacak, eklenen kısım asıl inşa edilmiş cumba ve şahnişinlerin ölçüsünden fazla ise sadece bu kısım için harç alınacaktır (Ergin, 1995, s. 3968). Cumba ya da şahnişinlerin yapımından alınacak harç ve verginin belirlenmesi konusunda hangi ölçünün esas alınacağı hakkında bazı sorunlar yaşanmıştır. Vergi için cumba ve şahnişinlerin “tûl”ünün belirlenmesi istendiğinden ve “tûl”den kastedilenin ne olduğu bilinemediğinden, cumbanın ya da şahnişinin uzunluk, genişlik, yükseklik boyutlarından hangisinin göz önünde bulundurulacağı belediyedeki yetkililere sıkça sorulan sorular arasındadır. “Tûl”ün karşılığı Türkçe’de “uzunluk”, “boy” anlamına gelmekle birlikte, (Devellioğlu, 2010, s. 1296) buradaki kullanımının daha farklı olduğu ve hatta yanlış anlamaya sebebiyet verdiği söylenebilir. Bu noktada cumbanın yapı cephesinden sokağa çıkıntı yapan kısmının ölçüsü esas alınmaktadır. Vergiyi belirleyen ölçünün, cumbanın “yüksekliği” olmadığı, “genişliği” olduğu ifade edilmiştir (Ergin, 1995, s. 3969).

Fot.: 3 Berggren'e ait bir fotoğrafta 1871 yılında Üsküdar'da cumbalı evlerin sıralandığı bir sokak (<http://eski.istanbulium.net/post>).

Bu durumda cumba ya da şahnişinin ortaya çıkmasını sağlayan düşünsel süreç genelleşmiş kültürel bir tercih ile ilişkiliyse de; ev yaptıracak kişinin maddi durumuyla da doğrudan ilintili hale gelmektedir. İnşaat sırasında cumba uygulamalarını ön görülen ölçüler, yazılı kurallar ve vergi sistemi belirlemektedir. Bununla birlikte, özellikle ahşap konutlarda yapı cephesinden "çıkıntı" yapan öğeler olarak cumba ve saçak yasağı yangın için önlem alınmasına ilişkin kararlar bağlamında değerlendirilebilir. Bu tip kararların belgelerde birbirini izlemesi, alınan önlemlerin başarısızlığa uğradığını göstermektedir. Bilinen ilk cumba yasağı 29 Haziran 1559 tarihidir. Ancak bu yasağın 1539 yılına kadar geri çekilmesi mümkündür. 1559 tarihli yasağın 1539 tarihli yasağı emsal gösterir. Bununla birlikte, benzer yasaklamalar 1817 yılına kadar sürmüştür. Hem mimarlık hem de şehircilik açısından çok katı hükümler içeren ve bunları tekrarlamamanın ötesine gidemeyen mimari yapı talimatları, örme taş duvarlı, cephesinde cumbalar ve büyük çıkma saçaklar bulunmayan bir konut modeli çizmekten de (Yerasimos, 1999, s. 7); 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kesin bir yasaklama yerine, cumbanın yapılış biçimlerine ilişkin kurallara özellikle yangınlardan korunmak için bağlı kalınarak, genelde cumba inşasına devam edilmiştir.

Bilindiği gibi, İstanbul'da kâgir yapı inşası 1850'lerden sonra başlamıştır. Konut örneği olarak tarihi yarımadadaki ilk kâgir konak 1855 yılında Suphi Paşa tarafından Horhor'da inşa edilmiştir³ Bununla birlikte, ahşap evlerin cumba çıkmalı cephelerine ilişkin düzen konutların kâgir sistemle inşa edilmesi sırasında da değişmemiş ve Osmanlı geleneksel konutlarında önemli bir yer edinen cumba ya da şahnişin kâgirleşerek kullanılmaya devam edilmiştir (Fot.: 5). Nizâm-nâmeler tamamen cumba yapılmasından vazgeçilmesi

³ Bunun dışında Boğaziçi'ndeki ilk kâgir bina Mehmed Ali Paşa'nın 1845'te başlattığı ve 1848'de tamamlanan Beykoz Kasrı'ydı. Yanan Süvari Kışlası (daha sonra Kuleli Lisesi oldu) 1851'de kâgir olarak yenilenmişti. Dolmabahçe Sarayı da 1853 yılında yapıldı (Tekeli, 1999, s. 25).

yerine cumbanın ölçüsü ve inşa malzemesini belirleyerek yapımına devam edilmesini uygun görmüştür. Cumbanın inşa kuralları üzerinden belediyeye bir gelir kapısı yaratacak yapılarda varlığını sürdürdüğü de görülmektedir. Cumba, şahnişin ya da balkon yapmanın daha fazla gelir gerektirdiğine, ödenen vergi ve harçlara bakılacak olursa şüphe yoktur.

Mahremiyet, cadde/sokakların genişletilmesi ve dolayısıyla yangına karşı önlem almak için çıkarılan bina inşa nizamları ile yapı öğelerinin inşasının vergilendirilmesine karşı gerçekleşen tüm cumba inşa faaliyetleri, söz konusu yapı öğesinin inşa süreçleri ve yetkili kişiler tarafından kontrolü hakkında yeterince bilgi vermektedir. Söz gelimi, İstanbul'da Bahçekapı'dan Balıkpazarı'na doğru giden caddenin iki tarafında bulunan dükkanların çoğu kâgir olduğu halde önlerine yapılmış olan ahşap saçak ve şahnişinler sebebiyle bir yangın çıktığında bu kâgir yapıların yanarak tümüyle harap olacağı düşünüldükçe, sözkonusu saçak ve şahnişinlerin yıktırılarak kurallara uygun yaptırılması ve şahnişinlerin üzerilerine benzerleri gibi birer oda inşasına izin verilmesi sultan iradesi ile onaylanmıştır (BOA., A.MKT.MVL., Dosya no: 146, Gömlek no: 56). Bu belgede geçen “şahnişin” kelimesinin balkon yerine kullanılmış olması olasılığı yüksektir. Şahnişinin üzerine oda inşasının, balkonun üç tarafının kapatılarak gerçekleştirilmesi daha akla yakın gelmektedir.

Bir başka örnek İzmir'de ortaya çıkan bir yangın sonrasında harap hale gelen mahaller ve sokakların mümkün olduğu kadar genişletilmesine özen gösterilmesi ve cumba yapılmaması ile ilişkilidir. Üç-dört hanede bir yapı aralarına kâgir duvar inşa edilmesi hakkında irade verilmiş ve konu hakkında Ebniye-i Hâssa Müdürü Abdülhalim Efendi'ye emir verilerek inşa işleri için görevlendirilmiştir. Abdülhalim Efendi ve bazı halifeler birkaç kez yangın mahalline giderek harap olan bina arsalarını kontrol etmişler, emir ve iradeye uygun olan ölçülerle arsaların daraltılması ya da genişletilmesine karar verilmiştir. İzmir sokakları mevkillerine göre, 5, 3, 2 zira genişliğindedir. Bu ölçüler yangın mahalleri için uygun bulunmadığından geniş sokakların 8, daha dar olanların 6 zira genişliğinde yapılması ve inşa edilecek binalarda şahnişin ve cumba inşa edilmemesi konusunda Ebniye-i Hâssa Müdürü Abdülhalim Efendi ve halifeler arasında fikir birliği sağlanmıştır. Numune olarak harap olan sözkonusu mahallerin haritasının çizilmesi ve bir taraftan sokak genişletme çalışmalarının başlatılması uygun görülmüştür (BOA., C.BLD., Dosya no: 102, Gömlek no: 5078).

Kuşkusuz, cumba yapımları yangınlar sebebiyle kontrol altına alınmamaktadır. Kimi zaman hikaye kitaplarında olabilecek gerçeküstü vakalar cumba yapımları hakkında daha dikkatli olunması gerektiği konusunda uyarıcı olmaktadır. Söz gelimi, Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nin bir nüshasında Sarıgözlü civarında cumbası kömür yüklü develerden biri tarafından koparılan Sıdika Hanım'ın zararını karşılaması için padişah tarafından yardım yapılmış olduğu kaydedilmiştir. Kazasker Mehmed Efendi Mahallesi sakinlerinden 66 numaralı hane sahibi Sıdika Hanım'ın hanesinin cumbası deve tarafından yıkıldığından bu fakir ev sahibine, Hüseyin Hüsnü Paşa aracılığı ile 1000 kuruş yardımda bulunulmuştur (BOA., YPRK.MYD., Dosya no: 3, Gömlek no: 31). 1883 yılına ait bu belge göz önünde tutulduğunda, cumba yapılacak sokakların genişliği kadar cumbaların yerden yüksekliklerinin de önem kazandığı söylenmelidir. Deve gibi ağır yük taşıyan iri hayvanların dar sokaklardan geçirilmelerinin yapı çıkmalarına zarar verebileceği dikkat çekmektedir. Benzer biçimde at ya da eşek üstündeki kişilerin de cumbanın altından geçişleri, dar sokaklarda kendileri için ayrıca tehlike yaratmış olmalıdır.

2. KONUT İÇİNDE ODANIN UZANTISI ve SOKAK ÖRTÜSÜ OLARAK CUMBA

Cumba, Cumhuriyet dönemine gelindiğinde “Türk evi” idealleştirilmelerinde önemli bir yapı ögesi olarak kullanılmıştır. Bu yaklaşımı desteklemek için alaturka hayat anlayışının bir parçası ve mimari göstergesi olarak Peyami Safa'nın ünlü romanının adını hatırlamak yeterli olacaktır. P. Safa'nın “*Cumba'dan Rumba'ya*” başlıklı romanı geleneksel mahalle yaşantısının devam ettiği bir semtte oturan bir genç kızın hayatının değişime uğraması ile Taksim'deki bir apartmanda Batılı yaşam tarzını deneyimlemesini anlatmaktadır. Romanın adı bu geçiş; gelenekseli “cumba”, Batılı yaşam tarzını ise “rumba” ile temsil etmiştir. Bunun dışında, Peyami Safa'nın “*Sözde Kızlar*” başlıklı kitabının kadın kahramanı Mebrure, arkadaşı Nadir'in evini ararken “(...) zaten bu ev sokağın köşesini dönünce, eski Türk evlerine mahsus destekler, şahnişinlerle göze çarpıyordu” demektedir. Romanın geçtiği dönemin 1920-1921 yıllarına denk düştüğü göz önüne alınırsa bir yapı ögesi olarak “cumba”nın “Türk evi”nin önemli unsurlarından birini temsil ettiği yeniden desteklenir (Peyami Safa, 2004, s. 106).

Ahmet Hamdi Tanpınar, İstanbul'un iç manzarasını oluşturan yapı öğeleri arasında; şahnişin, cumba ve çıkmaları da sayar⁴ (Fot.: 3) ve bu öğelerin kadife gibi yumuşak çizgileri ve süsleriyle çok renkli bir sivil mimari yarattıklarını kaydeder (Tanpınar, 2016, s. 157). Şark odası ile içselleştirilen ve zaman içinde nostaljik bir öğeye de dönüşmeye başlayan cumba, geleneksel konutun simgesi haline geldikten sonra, Osmanlı'nın son dönemlerinde işlevsel ve kültürel değerinden öte, nostaljinin simgesi haline gelmiş olmalıdır. Mithat Cemal Kuntay'ın “*Üç İstanbul*” adlı romanında Şark odasının bir köşesine paravan gibi konulan yaldızlı cumbadan söz edilir. İstanbul'da oldukça meşhur olan ve üstünde “A. A.” Markası olan bu cumba temsili, Sultan Abdülaziz'e III. Napolyon tarafından hediye gönderilmiştir (Kuntay, 2016, s. 79).

Reşad Ekrem Koçu'ya göre, “cumba” adı verilen çıkıntılar evlerin cephesinde çok eski zamanlardan beri yer almıştır. İstanbul'un yapılarına da yüzyıllarca önce girmiştir. Şehir, surların dar çemberi içinde sıkışıp kaldığı devirlerde Romalıların binalarında, Osmanlı Türklerinin sokaklara gölge ve serinlik bırakan geniş saçaklı evlerinde, cumbanın yapının yüzünde yer aldığı görülür. Celâl Esad Arseven, “*Türk Sanatı Tarihi*” adlı kitabında; Anadolu, Rumeli ve İstanbul'daki Türk evlerindeki cumbalara ait geniş bilgiler vermektedir. Osmanlı kentlerinde bazı dar sokaklarda birbirlerine oldukça yakın bulunan cumbalar, sokağın üstünde bir kemer oluşturacak kadar çok sayıda kullanılmıştır. Sâmiha Ayverdi'nin “*İbrahim Efendi Konağı*” adlı eserinde sokağın iki tarafını kuşatan cumbalarla ilgili bu düşüncüyü destekleyen şöyle bir tasvir yapılmıştır: “*Cami ile ev arasında bazen öyle dar sokaklar vardı ki, karşılıklı binaların karşılıklı şahnişinleri (cumbaları), sanki başbaşa vermek suretiyle, bu daracık sokakların enini biraz daha kesmek isterlerdi. Onun için de, yoldan geçenler, birbirlerinin kulağına bir şeyler fısıldarcasına sokulmuş bu evlerin önünden değil de, bir dehlizden yürür gibi, geçerlerdi*” (Ayverdi, 2015, s. 312).

⁴ Tanpınar'ın saydığı diğer yapı öğeleri saçak ve sayvalardır (Tanpınar, 2016, s. 157).

Fot.: 4 Safranbolu’da cumbalı ahşap karkas konut örneklerinden biri
(Fot.: Oya Şenyurt)

Özellikle 1894 depreminden sonra şehirde artan ahşap ev inşaatıyla bir pencerelik bir alana yapılmış cumbalara da rastlanmaya başlanmıştır. Cumbalar, kadınların hayatlarının evde ve örtülü geçmesinden dolayı dışarıyı görebilme ihtiyacının doğurduğu bir mekândı. Bunlar çoğunlukla pencerelerden birinin çerçevesine tutturulan tahta bir mesnedin üç tarafının kafesle kapatılmasıyla yapılmıştır. Cumbalar aynı zamanda evin çocuğunun ve hanımın ortak yararlandığı bir yerdir. Çocuğun oyun alanı olarak tercih edebileceği bir ev köşesi olmakla birlikte, evin hanımının da gündelik hali ile dışarıya bakabildiği sokağa açılan bir boşluktur. Baskına, misafirlğe kapıya gelenler, evdeki kişiler tarafından ilk olarak evin cumbasından gözlenirdi (Karay, 2015, s. 68). Hemen hemen her evde günün her saatinde sokakta birbirinden değişik sesler çıkaran satıcılardan alınacak ürünler için önce cumbadan seslenilirdi (Koçu, 1965, s. 3622-3623). Kimileri cumbaya kurulup gelen geçen satıcıları çevirir, pazarlık ve kavgı eder. Kimileri gizli işleri için sabaha kadar cumbaya geçip sokağı beklerdi (Karay, 2015, s. 131,136). Sâmiha Ayverdi’nin “İbrahim Efendi Konağı” adlı eserinde, sokaktaki seyyar satıcıların çeşitliliğinden söz edilerek giyim, renk ve ses zenginliği içinde eski İstanbul sokaklarındaki gündelik yaşamın akışının seyredildiği konut mekanı olarak “cumba” anlatılmıştır. Yazar özellikle, sokaktaki bu seyyar satıcı akışının İbrahim Efendi’nin kardeşi Hilmi Bey’in evinin önünde gerçekleştiğini, (bu ev İbrahim Efendi’nin Sultanahmet’teki konağının arka sokağında yer alır) ve küçük Râtibe’nin büyük amcası Hilmi Bey’e her gittiğinde bu evin pencerelerinin sokağa yakın olması sebebiyle pencerelerin kafesi arkasına oturan Râtibe’nin, bütün mahalle, hatta bütün İstanbul’u ayağının altındaymış gibi hissettiğinden söz eder (Ayverdi, 2015, s. 156).

İffet Evin, Boğaziçi’ndeki yalılarını anlattığı kitabında komşusu Raziye Hanım’ın evini, önündeki hayrat çeşmesi, onun yanından kıvrıla büküle yükselip arka bahçeye yayılan mor salkımı, nakışlı, kafesli büyük cumbası, oymalı, kabartmalı çıkmaları ile mahallenin

en güzel köşelerinden biri olarak tanımlar (Evin, 1999, s. 162). Cumbaların süslemeleri ile yapı cephesine basit geometrik bir “çıkma”dan daha fazla anlam katmış olduğu bu tariflerle anlaşılabilir. Abdülhak Şinasi Hisar, “Boğaziçi Yalıları” adlı eserinde cumbanın anlatımını daha da şiirselleştirir. Yazar, “Bir bina vücudundan bir kısmının böyle sokağa çıkmış ve uzanmış olması size bilmem ki dokunaklı gelmez mi? Ben bunda bir çocuk saffetini ve bir nebat hali gördüğüm için, şimdi hatırlaması bile rikkatime dokunuyor” (Hisar, 2006, s. 53) diyerek, yapıdan dışarıya çıkma yapan ögenin yapıdan ayrı bir öge değil, tam tersine yapının saf ve doğal bir parçası olması dolayısıyla etkilendiğini dile getirir.

Fot.: 5 İstanbul Pangaltı Türkbey Sokak'ta cumbalı kâgir bu konut örneği günümüzde mevcut değildir (Fot.: Oya Şenyurt)

Pera civarında gezen iki İskandinav seyyah K. Hamsun ve H.C. Andersen'in daracık yol boyunca sağlı sollu sıralanmış bulunan ikişer üçer katlı cumbalı evlerin, yan sokakların daha da dar olması nedeniyle birbirine bitişikmiş ve sanki yağmur yağdığından buradan geçerken şemsiye kullanmaya gerek kalmayacakmış gibi görünmelerinden etkilendikleri dikkat çeker (Hamsun ve Andersen, 1998, s. 94). Bu iki seyyaha göre saray bahçesi; sırtlardan denize, sahildeki tuhaf ahşap evleriyle dikkat çeken Kuruçeşme köyüne doğru uzanır. Bu binaların meyilli kalaslarla alttan desteklenen ikinci katları birincisinin dışına taşmış, evlerle kıyı arasında kalan alanın üzeri dışarı çıkıntı yapan ikinci katlarla örtülmüştür. Saraylarda yaşlı hanım sultanlar

yaşadığından pencerelerde kafeslerin olduğu ve eskinin bu güzel ve güçlü kadınlarının denizi ve yabancı gemileri gözetleyebilmeleri için kafeslerde yeterince budak deliği bulunduğu ifade edilmektedir. İki seyyah bu tanımları bir güzellik şiirine benzetirler ve unutulduklarından söz ederler. “*Yepyenidir unutulmuş şiirler*” (Hammsun ve Andersen, 1998, s. 131) biçiminde ifade ettikleri bu kafes ve cumbaların mimari bir öge olmaları dışında zihinde yarattıkları edebi yönleri, kuşkusuz mekân algısına katkı sağlamaktadır.

“Cumba”nın tarifi ve işlevi yapının içindeki konumuna göre yapıldığında, 19. yüzyıldaki gündelik hayata ilişkin izlenimleri içeren bu edebi eserlerde “cumba”nın kullanımı ve konut mekânındaki yeri tespit edilebilmektedir. Bu örneklerle çoğunlukla yapı dışından yapılan cumba tariflerinin ne denli somut ve elle tutulur olduğu, ancak işin içine yaşantı ve deneyim girdiğinde söz konusu mekân parçasının ne denli soyut bir derinlik ve zenginlik kazandığı anlaşılabilir hale geliyor. Cumbanın tarifi mekânın içinden yapılsa kuşkusuz dört duvar odaya göre daha farklı bir yaşantılamaya neden oldukları kolayca anlaşılabilirdi. Konutun içinden dışarı yönelen bu küçük mekân parçası kuşkusuz mekânın iç-dış ilişkisine farklı bir anlam katmaktadır. Daha doğru deyişle, dışarıdaki olan biteni içeriye yansıtan ve sokaktaki gündelik hayatın döngüsü hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayan bir aracı mekân olarak bizi sokağa yaklaştırmaktadır. Peyami Safa'nın “*Sözde Kızlar*” adlı romanında, romanın kadın kahramanı Mebrure, arkadaşı Nadir'in annesi Hayriye Hanım ile sokak üstündeki cumbalı odada, dışarıdan gelecek kişileri beklerken sokaktan yansıyanlar romanda şu biçimde anlatılır: “*Hava kararıyordu. Kırık bir kafes deliğinden içeri kayan sarı bir güneş ziyası silindi. Sokakta, yolcuların ayak sesleri seyrekleşti. Şehzade camiinin müezzinleri, uhrevi terennümlere başladılar. Köşeyi dönen helvacının uyuşturucu bir makamla tekrarladığı kelimeler, uzaklaştı. Mercan, etli ve uzun tüylü bir kedi, minderin üstünde horulduyordu. Müezzinler sustular, ayak sesleri bitti, helvacı kayboldu, odanın içinde, Mercan'ın horultusuyla saatin tiktaklarından başka ses kalmadı. Mebrure de, Hayriye Hanım da konuşmak için takatsizdiler; Mebrure, İstanbul akşamlarının bu garipliğini dinliyordu*” (Safa, 2004, s. 201). Evin içindeki cumba çıkıntısından dıştan-içe ve oradan tekrar dışa dönen etkileşimi oldukça iyi yansıtan bu metin parçasında; cumbanın kafesinden mekânın içine giren güneş ışığının akşam saatlerinde ortadan kaybolması, odadan duyulan sokaktaki ayak seslerinin ve seyyar satıcıların seslerinin azalması, camiden yükselen müezzin seslerinin bitmesi ve giderek dıştan içeriye doğru dönen hislerin, odanın içindeki saat sesi ile kedinin horultularını dinlemeye yöneltmesi ve tekrar romanın kahramanının İstanbul akşamlarının “*tuhaflığını*” hissetmesi “cumba”daki konumundan kaynaklanır.

Dış-iç-dış etkileşiminin sürekliliğini deneyimleyen oda uzantısı cumba, içe yönelmenin mekânsal etkileri dışında kişinin kendi içine yönelmesini de sağlar. Diğer bir deyişle, evdeki bireylerin yalnızlaştığı bir köşe ve hatta kişinin kendine kapanması için uygun bir çıkıntıdır. Gaston Bachelard, “*bir evdeki her köşe, bir odadaki her duvar köşesi, insanın dertop olmaktan, kendi üstüne kapanmaktan hoşlandığı her kuytu, hayal gücü için yalnızlıktır, yani bir odanın tohumu, bir evin tohumudur*” der (Bachelard, 2014, s. 171). Yaşantılanan cumba, dışarıyla bağlantısı bir kenara atıldığında bir çok bakımdan düşüncelerin sessizliğinin hissedildiği, sığınılan, hareketsizliği sağlayan üç tarafı kapalı bir kutudur. Çoğu zaman cumbanın olduğu çıkmanın sedir ya da bir koltukla doldurulduğu görülebilir. Köşesine çekilmek, iç dünyasına ve bulunduğu odaya hem içinden hem de dışından bakmak isteyen kişilerin kendini özel hissettiği bu mekân parçası çokgen, açılı ya da eğrisel geometrilere sahip bir oda uzantısı olarak dikkat çeker. Odaya yarı bağlı cumba, sokaktan bakıldığında algılanması mümkün olmayan farklı hislerin yaşandığı bir oda ya da sofa uzantısı olarak konut içindekiler için farklı bir algı yaratır. Bu sebeple cumba inşa edildiğinde, ne komşu evlerdeki kişilerin cumbayı dıştan algılama halinin yarattığı izlenme korkusu, ne de belediyedeki kontrolörün

cumbanın cepheden çıkma yapan kısmının ölçüsüne ve geometrisine ilişkin ilgisi ve yasaklamaları; cumbanın oda içinden ya da odanın cumbadan algılanma biçimini anlama ihtiyacını hissetmeden gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle, cephe çıkmasının kentsel boyutu kontrol altında tutularak önemsenirken işin mimari boyutu ve iç mekân etkisi toplum yararı adına bertaraf edilmiş görünür.

İtalyanca'dan dönüştürülen "cumba"nın "çıkma" ya da "çıkıntı" anlamındaki Türkçe'deki karşılığı mimari bir öge olarak onun dıştan tarifini önemli bir hale getirirken, aynı anlamda kullanılan "şahnişin" terimi mekânın tamamen içten algılanmasına yarayan bir tarif ortaya çıkarır. Türkistan ve Irak'tan Yunanistan'a değin yaygın olan "şahnişin" terimi, mekânın tarihsel bağlamını yeterince ortaya koyar. Osmanlı sarayında da kullanılan bu ad, örneğin 1591-1592 yıllarına ait Topkapı Sarayı Yalı Köşkü'nün inşaat masraf defterlerinde, divanhanenin üç çıkmasına karşılık kullanılmıştır. Şahların oturmalarına lââyık yer ya da taht anlamına gelen "şahnişin" terimi, saraya ait tefriş defterlerinin çoğunda kullanılan "taht-ı hümâyûn" terimi ile aynı anlama gelir (Akın, 1990, s. 125). Dolayısıyla, terimin tam karşılığı, oda uzantısı olarak sokağa çıkma yapan bu mekâna özel bir statü vermektedir. Bu noktada cumbanın ya da şahnişinin odanın içinde yalnız kalan bir kişi için yarattığı bu içe kapanma mekânı ve mütevâzı köşe olma niteliği, misafir olan ev ortamında daha özellikli ve prestijli bir mekân uzantısı olarak kullanılmış olmasının da göz önünde tutulmasını gerektirir. Söz gelimi, Edirne'nin kışlık köşklerinde ev sahibi tarafından cumbanın olduğu yere mevki sahibi kişilerin oturtulduğu bilinmektedir. Kalabalık bir ortamda "çıkma" içinde oturma, ev sahibi tarafından seçkin sınıfın kendini sergileme haline olanak tanıyan en uygun yer olarak görülmesindedir. Bununla birlikte cumba, sadece konut mekânına özgü bir yapı ögesi değildir. Osmanlı mimarisinde ordunun modernleşme çabaları içinde değerlendirilebilecek kışlaların tasarımında iki kat boyunca cepheden çıkma yapan bu mekânlar, Kalyoncu Kışlası örneğinde olduğu gibi bir cumba niteliği taşımaktadır. Hünkâr Dairesi ya da Hünkâr Köşkü olarak adlandırılan bu mekânlara sadece kışlalar da değil, Yeniçeri odalarında da rastlanmaktadır (Kuban, 2007, s. 554). Bu anlamda kamusal yapılarda da ayrıcalıklı bir mevki tanımladığı düşünülmektedir. Sonuçta, cumba ve şahnişin terimleri bir cephe çıkmasının tarifini ortaya koymaları dışında, içte farklı deneyimlere olanak tanıyan yönleri ile değerlendirilmeli ve özellikle "şahnişin" in, iç mekan kullanımının statüsüne dair mecazi bir anlam geliştirdiğine dikkat çekilmelidir.

3. CEPHE ÇIKINTISININ ALGISI: MAHREMİYET SORUNLARI YARATAN BİR MEKÂN OLARAK CUMBA

Bu bölümde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "cumba" ve "şahnişin" başlığı ile yapılan aramalarda elde edilen belge özetleri doğrultusunda, bazı belgelerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Metnin sınırı gereği özetleri tespit edilen birkaç belgede "cumba"nın hangi nedenlerle adının geçtiğine dair incelemeler; söz konusu mekâna ilişkin tartışmaların ya da anlaşmazlıkların toplumsal algı üzerindeki etkilerini değerlendirmek üzere ele alınmıştır. İstanbul ve dışındaki bölgelere ait belgelerden biri; Burdur Kaymakamı'na sunulan 14 M 1274/4 Eylül 1857 tarihli bir arzuhaldir. Burdur ahalisinden Mehmed Efendi'nin sunduğu arzuhalde, Burdur'da Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Süleyman adlı bir kişinin (Hacı Mehmed oğlu) "cumba adı verilen kafesli bir oda yapmış olduğu" ifade edilmektedir. Süleyman'ın hanesiyle Mehmed Efendi'nin hanesi bitişiktir ve aralarında iki zira mesafesi olan cumbalara sahiptirler. Ancak, Süleyman'ın evinin cumbasında pencere yokken Mehmed Efendi'nin hanesinin kadınlarının olduğu tarafa bakan kısmına kafesli bir oda yapmış olmasından dolayı Mehmed Efendi rahatsız olmuş ve Burdur kaymakamından elindeki fetvâ-yı şerif gereğince gerekenin yapılmasını istemiştir (BOA., A.MKT.DV., Dosya no: 115, Gömlek no: 92). Bu tip bir rahatsızlığa benzer, başka durumlar da vardır. Söz gelimi, Sofya eski naibi Hacı Arif Efendi'nin Vezneciler'de Camcı Ali Mahallesi'nde bulunan hanesinin tamiri sırasında

yapının asıl biçimini değiştirerek sokağa çok fazla çıkma yaptığı ve inşa etmiş olduğu altlı üstlü iki adet cumbanın da evlerine zarar verdiği gerekçesiyle Evkâf Nezareti'ne mahalle sakinlerinin yazdıkları şikayet dilekçesinde gereğinin yapılması istenmiştir. Ticaret Nezareti ile yapılan yazışmalardan anlaşılan, cumbanın karşısında bulunan hanelere zararı olabileceği tartışmasının dışında, ahşap olarak cumba yapılmasının yasak olduğuna dikkat çekilmektedir. Arzuhalde beyan edildiği gibi, sokak dar olduğunda cumba yapılmasının sorun teşkil ettiği ve sokağa taşan cumbanın kurallara uygun olarak inşa edilmesi gerektiğinden sözkonusu hanenin memur tayin edilerek keşfinin yapılması ve bu keşif sırasında mühendis bulundurulması uygun görülmüştür (BOA., A.MKT.NZD., Dosya no: 332, Gömlek no: 50). Burada görüldüğü gibi, hem cumbanın kamusal alanı işgali hem de diğer hanelere görsel tahakkümü sorgulanmaktadır. Bu noktada iki belgede de, konuttaki gündelik yaşam içinde kadının kendini göstermeden ev kıyafetleri ile sokağı izlemesi için yapılmış “cumba”nın yine bir başka evin mahrem hayatını izlemeye yönelik bir araca dönüşebileceği düşünülmektedir. İlber Ortaylı, “kafesli pencerelerden sadece sokağın değil, karşı tarafın da gözlenebildiğini ve bu sebeple insanların her an cemaatin gözünü üzerlerinde hissettiklerini” belirtir (Ortaylı, 2008, s. 31).

Kadının hamam haricinde dışarıya çıkmasına ve kamusal alanda varlık göstermesine ilişkin kısıtlamalar, özel alanda bir başka kadının gündelik yaşamına müdahale etme hali, mekân ile diğer bir deyişle cumba ile gerçekleşmektedir. Ayrıca, bir kocanın kıskançlığının belirtileri de mekânsal önlemlerle ortaya çıkar. Bunlar, büyük endam aynalarına tüller örtülmesi, faytonların arabalığa çekilip sadece kupaların kullanılması ve konutun deniz tarafındaki pencerelerine panjurlardan başka kafeslerin taktırılması olarak özetlenebilir (Karay, 2015, s. 106).

Bununla birlikte cumba, kadının toplumsal cinsiyet kodları üzerinden tanımlanabilir bir mekân haline dönüşmektedir. Konuyla ilgili son örnek oldukça ilgi çekicidir. Toplumdaki mahremiyet olgusuna karşı, farklı bir yasağı delme girişimi olarak da nitelendirilebilir. 21 Haziran 1320/4 Temmuz 1904 yılında Filorina Kasabası'nda Cami-i Atîk Mahallesi'nde yaşayan Müftü Hasan Efendizâde tarafından kaleme alınan bir dilekçede Filorina Kasabası'nda Varoş Mahallesi'nde var olan Bulgar Kilisesi'nin bitişiğinde çan çalmak üzere bina inşa etmek istenmiş ancak sultan iradesi verilmedikçe çan çalınması ve bina inşasının yasak olduğu yerel idarecilerce ifade edilmiştir. Bunun yerine Bulgarlar kilisenin üstüne bir cumba yaparak orada tahta ve zil çalmaya başlamıştır. Kilisenin bitişiğinde bulunan evlerin kadınların bulunduğu bölümleri seyredildiği gerekçesiyle sözkonusu konutların sakinleri kilisedeki cumbanın ortadan kaldırılmasını, gözetleme yapılmayacak ve zarar vermeyecek bir alana inşa edilmesini rica etmektedir (BOA., TFR.I.ŞKT., Dosya no: 45, Gömlek no: 4470).

Tespit edilen diğer belgeler nizama aykırı yapılan cumbalara ilişkin tedbir ve yaptırımları içerir. Bunlardan 15 Za 1273/7 Temmuz 1857 yılında Ticaret Nezareti'ne yazılmış bir evrakta, bir müfettişin Dolmabahçe'de bulunan hanesinin yanındaki arsaya, arsa sahibi tarafından nizama aykırı bina yapıldığı haber alınınca binanın nizama aykırı olma sebebinin bir şahnişine sahip olmasından kaynaklanıyorsa onun kesilmesi gerekeceği beyan edilmiştir (BOA., A. MKT.MHM., Dosya no: 113, Gömlek no:87). Ticaret Nazırı'na yazılmış bir dilekçede ise, Silivrikapı'da bulunan Mehmed Ali'nin hanesindeki şahnişin üzerine yaptırmış olduğu cumba nizama aykırı ve bitişiğinde bulunan hanelere zararı olduğundan, ayrıca günümüz gecekonduları gibi gece inşa edilmiş ve ruhsatsız olması nedenleriyle yıkılması Meclis-i Vâlâ'da tartışılmıştır. Sultandan gelen irade de cumbanın yıkılması kararını içermektedir. (BOA., A.MKT.MVL., Dosya no: 61, Gömlek no: 45).

Osmanlı toplumunda kadınların kenti hangi şartlarla ve nasıl kullanacakları, kentte hangi giysilerle dolaşabilecekleri ya da dolaşamayacakları, 19. yüzyılda da denetlemeye tabi tutulmuştur (Çakır, 2009, s. 76-101). Osmanlı toplumunda iktidarın mekânda kurgulanışının simgeleri olan bu düzenlemeler bağlamında; kadının alanı olarak belirlenen mahrem alan, konutta da kadının sokakla ilişkisini sınırlamıştır. Kadının evden görünürlüğünü sınırlayan kafes ve dolayısıyla cumba ve şahnişin, toplumsal cinsiyetin kavranışı bağlamında iktidarın İslam hukuku aracılığı ile konuttaki mekân düzenlenişine ilişkin kurgularının bir parçası haline gelmiştir.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Gerek nizamnamelerde, gerekse arşiv belgelerinde “cumba ve şahnişin”in tarifleri yapılmadığı için, bugünkü sözlüklerde geçen terminolojik açıklamalar dışında nasıl bir ayrıma tabi tutulduklarını anlamak güçleşmektedir. Ancak ortak ifadeler diğer bir deyişle inşaat kurallarına ilişkin maddelerde “cumba” ve “şahnişin”in bir arada kullanılması, cephedeki bir çıkıntı olarak görülmesine ilişkin genel bir algının varlığına işaret etmektedir. Bu noktada terimin anlamı türetilmiş bir niyetlilik sonucu ortaya çıkmıştır denebilir⁵. Bu niyetlilik “duvar” yüzeyinden bir okuma yapmak ya da yapı ögesini duvar üzerinden anlamlandırmak kararlılığının sonucu olmalıdır⁶.

Oysa, cumba ya da şahnişin bir konut planının içindedir ve yaşam alanına dahildir. “Şahnişin”in kelime anlamının bu mekanı “iç”e ait bir öge haline getirdiğini ve mekâna prestij kattığını söylemek mümkündür. Bir mimarlık terimini “iç”ten veya “dış”tan tarifleme tercihi kuşkusuz kültürel bir tercihtir. Dıştan tanımlama hali dil bilimi içinde “kullanan” faktörünü göz önüne almadan gerçekleşen bir incelemeyi, daha doğru deyişle “semantik” yaklaşımla ele alışını gerektirmektedir. Oysa, terimi kullananlar açısından incelediğimizde ya da daha doğru bir deyişle pragmatik yaklaşımla incelediğimizde farklı tanımlamalara ulaşmak mümkündür⁷. Dolayısıyla, günümüz sözlüklerinde her iki terim için binanın dışı esas alınarak yapılan tarifler, belirli bir dönem aralığının araştırılması hedeflendiğinde, söz konusu terimleri mekân algısının genişliği yanında sınırlar, belirli kalıplara sıkıştırır ya da geneller. Şahnişin veya cumba, günümüz sözlüklerinde ve belediye nizamnamelerinde “cephe çıkıntısı” olarak genelleştirilir. Biçimi, malzemesi, bulunduğu konum, işlevi belirgin değildir. Daha doğru deyişle kullanıcısı olmayan bir nesneye dönüşür ve pek çok nesneye dönüşebilir olduğunu düşündürür (balkon, kafes vs. gibi). Bu sıkışma halinden, mekân kullanımlarına ve kavgalarına ilişkin belge ve yazışmalarla uzaklaşılabilir.

Cumbanın gerek yapının içinden gerekse yapının dışından algılanma hali, mekânsal algıyı çeşitlendirmektedir. Genel olarak, mimari zevk ve tercihleri yansıtan, mahremiyet duygusunu tehdit eden, inşası ile belediyeye gelir getiren, yangının kolayca yayılmasına olanak sağlayarak toplumsal zarar yaratma potansiyeli olan bir mekân olarak; mekânsal algıda pek çok çeşitlilik ortaya çıkardığı tespit edilmektedir. Olumlu ve olumsuz yönleri ile herşeye rağmen gelenekselleşen ve gelenekselleştikçe uzaklaşan bu mekân ve yapı ögesi, zaman içinde nostaljik bir nesneye dönüşerek dekor haline gelmiştir.

⁵ Anlama ilişkin bu yargı için bkz. (Searle, 2006, s. 161).

⁶ Osmanlı Mimarisi’nde “dört duvar” algısı için bkz. (Şenyurt, 2015, s. 59-119)

⁷ Genel dil bilimi üç ana bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümler: Sentaks, Semantik ve Pragmatik’tir. Bkz. (Grünberg, 1999, s. 8)

KAYNAKLAR

- Akın, Günkut, *Asya Merkezi Mekan Geleneği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, Ankara.
- Arseven, Celal Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, MEB., İstanbul 1950.
- Ayverdi, Sâmiha, *İbrâhim Efendi Konağı*, 14. B., Kubbealtı, İstanbul 2015.
- Bachelard, Gaston, *Mekânın Poetikası*, 2. B., İthaki, İstanbul 2014.
- Çakır, Serpil, “Osmanlı’da Kadınların Mekânı, Sınırlar ve İhlaller”, *Cins Cins Mekân*, Varlık, s. 76-101.
- Çetin, Yusuf, “Geleneksel Türk Evinde Cumba”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S.: 15/2 Ekim, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2006, ss. 18-27.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 26. B., Ankara 2010.
- Enlil, Zeynep Merey, “19. Yüzyıl İstanbul’unda Konut Yapı Gelenekleri ve Kent Kültürü”, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı “Uluslarüstü Bir Miras”*, Y.E.M., İstanbul 2000, ss. 286-295.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C.: 7, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C.: 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.
- Evin, İffet, *Yaşadığım Boğaziçi: Anılar, Öyküler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Grünberg, Teo, *Anlama Belirsizlik ve Çok Anlamlılık*, 2. B., Gündoğan Yayınları, Ankara 1999.
- Hamsun K. ve H.C. Andersen, İstanbul’da İki İskandinav Seyyah, 3. B., YKY., İstanbul 1998.
- Hisar, Abdülhak Şinasi, *Boğaziçi Yalıları*, 1. B., YKY., İstanbul 2006.
- Karay, Refik Halid, *İstanbul’un Bir Yüzü*, İnkılâp, İstanbul 2015.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Cumba”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.: 7, İstanbul 1965.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Y.E.M., İstanbul 2007.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Üç İstanbul*, 1. B., Oğlak Klasikleri, İstanbul, 2016.
- Ortaylı, İlber, *İstanbul’dan Sayfalar*, Turkuvaz Kitap, İstanbul 2008.
- Pakalın, Mehmet Zeki, “Cunba”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, 2. B., MEB., İstanbul 1971.

Pakalın, Mehmet Zeki, “Şahnişin”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB., İstanbul 1993.

Refik, Ahmet, *Eski İstanbul*, 1. B., İletişim Yay., İstanbul 1998.

Refik, Ahmet, *Türk Mimarları*, Sander Yayınları, Haz.: Zeki Sönmez, İstanbul 1977.

Safa, Peyami, *Sözde Kızlar*, Alkım Kitabevi, İstanbul 2004.

Safa, Peyami, *Cumbadan Rumbaya*, Ötüken Neşriyat, Yaylacık Matbaası, İstanbul.

Searle, John R., *Zihin Dil ve Toplum: Gerçek Dünyada Felsefe*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetim Metinleri*, 1. B., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Şenyurt, Oya, *Osmanlı Mimarisinin Temel İlkeleri: Resim ve İnşâ Üzerinden Geliştirilen Farklı Bir Yaklaşım*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2015.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, “İstanbul”, *Beş Şehir*, 35. B., Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Tekeli, İlhan, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, 2. B., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 19-31.

Ünsal, Behçet, *Mimarî Tarihi I*, 2. B., İ.T.O. Yayınları, Marifet Matbaası İstanbul 1960.

Yerasimos, Stefan, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, 2. B., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 1-19.

İnternet Kaynakları

<http://www.etimolojiturkce.com/kelime> (Erişim: 04.11. 2016).

<http://www.nisanyansozluk.com/> (Erişim: 04.11. 2016).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Belgeleri

A.MKT.DV., Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Yazışmalarına Ait Belgeler

A. MKT. MHM., Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı

A.MKT.MVL., Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Yazışmalarına Dair Belgeler

A.MKT.NZD., Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmalarına Ait Belgeler

C. BLD., Cevdet Belediye

TFR.I.ŞKT., Rumeli Müfettişliği- Arzuhaller

Y.PRK.MYD., Yıldız Perâkende Evrakı Yâveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-i Harbiye Dairesi